

E. Tennmann.

Kirik arenemiskäigul

II.

Kirjastus Aktsia-Selts „Varrak“, Tallinnas 1923.

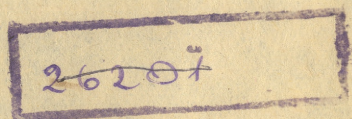
B-62

Kirik arenemiskäigul II.

E. Tennmann.

Kirik arenemiskäigul

II. s

Kirjastus Aktsia-Selts „VARRAK“, Tallinnas 1923.

Kirjastus Aktsia-Selts „VARRAK'U“ trükk, Tartus.

E. Paavsti kirik.

§ 41. Rooma piiskop.

Tähtsamad piiskopilinnad olid: Jeruusalem, Antiohhia, Aleksandria, Konstantinoopol ja Room. Kuna hommikupoolsed oma autoriteedi pärast võistlesid ja varsti Konstantinoopoli häält pidid kuulma, oli läänes ainult üks tähtsam piiskopijärg Roomas. Küll oli Kartago ajuti Augustiinilt laenatud valguses hiilganud, kuid Roomal olid tugevamad omadused, mis tema lõpliku võidu kindlustasid.

Room oli vana hiilgusega ümbritsetud riigi pealinn. Rooma kogudus oli ainuke õhtu pool, mis toetas „apostliku“ asutamise ja traditsiooni peale. Siin olid ap. Peetruse ja Pauluse hauad. Rooma kogudus oli suur ja rikas ning lahke aitama nõrgemaid. Room valvas usupuhtuse (ortodoksia) järele. Tema poole hoidsid kõik, kes mujal vähemuses olid, ning otsisid temalt tuge.

Palju võitis Rooma piiskop selle läbi, et keisri asupaik Konstantinoopoli üle viidi. Ta sai sellega esimeseks autoriteediks läänes. Kuna Konstantinoopoli patriarh õue piiskopina keisri tööriistaks oli kiriku orjastamises, võitles Rooma piiskop kiriku vabaduse nimel.

Veel suuremaks tõusis Rooma piiskopi tähtsus, kui Lääne-Rooma riik langes 476. Juba rahvaste rändamise ajal oli paavst („paapa“) kultuuri päästjana esinenud.

Nii kasvas piiskopi kirikust paavsti kirik välja. Esimeseks paavstiks sõna täies mõttes loetakse Leo I (440—461). See oli tõsine kirikuvürst, suur õpetlane (kirikuisade sekka arvatud) ja jutlustaja ning anderikas poliitikamees.

§ 42. Gregor I Suur.

Paavst Gregor I Suur (590—604) pani Rooma kirikumaade („*patri-
monium Petri*“) laiendamise põhja paavsti võimule Itaalias. Sellest kasvas pärast välja kiriku riik. Ilmaliku võimu suurendamiseks otsis ta

ühendust uute rahvaste ja riikidega (frankide, Hispaania gootide, langobardide ja anglosaksidega) ja pani nende juures oma autoriteedi maksma. Konstantinoopoli patriarhi nimetusel „ökumeeniline“ nägi ta võimu laiendamise püüet ja protesteeris selle vastu. Et ta ennast „*servus servorum Dei*“ nimetas, ei tähendanud sugugi lahtiütlemist kirikuvürsti omadustest. See nimi saigi traditsiooniliseks Roomas. Gregor I-st loetakse viimaseks kirikuisaks, kui õpetlast.

Õpetus ei toonud mitte palju uut, vaid on iseloomustatud teise järgu usuliste nähtuste sanktsioneerimise poolest. Hulk ebausulisi nähtusi ja selle väärilisi, nagu pühade jäänuste austamine, ohver, amuletid, tseremooniad, — saavad kirikus kodanikuõiguse. Altari sakrament saab korduvalt Kristuse vereta ohverdamiseks — missaks. Tekib õpetus puhastustulest ühenduses hingepalvega surnute eest ning kahetsemistööde teeneväärtuse õpetusega. Terve järgneva katoliiklise keskaja õpetus on põhimõttelikult siin juba leida.

§ 43. Iiri-Shoti kloostri kirik.

Britannia kelti tõugu elanikud pöördi ristiusku u. 200. a. Selle töö kujukas esitaja on Augustiini vastane munk Pelaagius.

Paganised anglosaksid ja jüütid surusid kristlikud keltid V aastasaja keskel Wales'i mägestikku. Siin algas tähelepanuvääriline erinemine. Põhja-Britimaalt tulnud Patrik asutas Iiri saare shottide juures õitseva kiriku. Aastasaja jooksul tekkisid suured kloostrid halastamata askeediliste kommetega. Siit mungad käisid väljaspool misjonitööd tegemas kuni Gallia ja Saksamaa sisse. Shoti saare Hy (ehk Joonas) peal tekkis suurem keskkoh, kus 565. a. ümber vanem Kolumba tegev oli. 597. a. jõudis anglosakside juure paavst Gregor I saatkond ja võitis Kenti kuninga Etelberti Roomale hulga rahvaga. Juure tulid veel Essexi ja Northumberland'i riik. Varsti aga läks ülekaal viimases Iiri-Shoti kiriku poole. 664. a. tuli otsustamine kuninga ees kahe kiriku vahel Rooma surve all Streatnesalchis. Lindisfarne abt Colman toetas oma vana kalendri arvamist ja ülestõusmise-püha pühitsemist Johannese evangeeliumi peale. Roomas ülekoollitatud angelsaks Wilfrid vastas, et taevariigi võtmehoidja Peetrus sisse laseb, keda tema ise tahab. See ähvardus otsustas Rooma võidu Iiri-Shoti kiriku üle. 597. a. asutati Canterbury's peapiiskopi koht.

§ 44. Bonifaatsius.

Pärast Klodvigi hakkas frankide riik lagunema ühenduses kultuurilise langemisega, barbaarlusega, kirikus kasvava ebausuga. Hädaoht tuli pealegi väljast juure. Muhamedi usu võidukäik läbi Põhja-Aafrika ulatus üle Hispaania Frankimaale. Seal astus talle vastu Karl Martell ja päästis oma võiduga a. 711 nii oma riigi kui ka Euroopa islami hädaohust. Franki riigi poliitilist ülestõusmist täiendas munk Bonifaatsius kiriklise ühtluse loomisega Rooma ja Franki riigi vahel.

Bonifaatsius, sakslaste apostel (674—755), endise nimega Winfried, oli Inglismaalt pärit. Iiri-Shoti eelkäinud misjonitööst ja oma äpandanud misjoni katsest friiside seas õppis Bonifaatsius seda, et iga misjonitöö ilma suurema korralduseta ei või õnnestuda. Ta astus ühendusse Roomaga ja leidis vastutulekut. Piiskopiks õnnistatud asus ta tööle ja saavutas Rooma seljatagusega suuri tagajärgi Tüüringis, Hessenis, Baieris ja Franki maal. Ühtlasi asutas ta piiskopkondi ja korraldas misjoni kaudu Roomale võidetud maakondi, mille peapiiskopiks ta seati. Niisugusena asus ta Mainzi linna, Fulda klooster aga sai kirikliku elu ja kultuuri keskpäigaks. Bonifaatsius suri veretunnistaja surma misjonitööd tehes Friisimaal 755.

Bonifaatsiuse teened on: 1) Saksamaa võitmine ristiusule, 2) Saksamaa kiriklik korraldus, 3) ühenduse loomine Rooma paavsti ja Saksa kiriku vahel — kiriku ühtluse mõttes.

§ 45. Kiriku riik.

Paavsti võimu kasvamine tarvitas ilmalikku sõjariistust tuge. Paavsti autoriteet oli seni enam-vähem moraaliline. Kuigi võrdlemisi vaba hommikumaa mõjudest, oli ühendus Byzanziga põnevustest hoolimata olemas. Siht käis täieliku rippumatuse vastu ja iseseisva võimu poole.

Rooma kiriku iseseisvuseks tarvitas paavst ühenduses Kaarel Suurega Idamaa pilditülisid. Juuda- ja muhamedi-usuliste mõjul tekkis kristlaste seas kahtlus piltide kummardamise kohta. Keiser Leo III Isaurlane (717—741) keelas Ida-Roomas piltide kummardamise ära. Tekkis erakondade võitlus poolt ja vastu. Paavst Gregor II (715—731) tarvitas juhust Konstantinoopolist lahtilöömiseks. Abitus seisukorras, langobardide surumise all pidi Gregor II järeltulija Zacharias (741—752) frankide juurest abi otsima.

Paavsti loaga heitis Franki *major domus* Pippin (Lühike) viimase kuninga Merovingidest troonilt ära ja astus ise asemele. Tänuks paavstile toetas Pippin teda võitluses langobardidega ja kinkis neilt äravõetud maa paavstile. Sellega pandi alus kirikuriigile (754). Et aga Franki kuninga ülemvõimust vabaneda ja oma võimu vanema aja peale toetada ning temale seaduslikumat nägu anda, tekkis vaikselt kuulus vale-dokument „*donatio Constantini*“ nime all. Selle järele põlvneb kingitus IV aastasaja algult ja on tänutäheks Konstantin Suure poolt paavst Sylvestrile pidalitõvest parandamise eest.

Et dokument võltsitud, oli juba Otto III ja Friedrich I ajal teada. Unustusest tõi õiged teated alles Laurentius Valla 1440. a. päevavalgele.

§ 46. Kaarel Suur.

Frankide kuningas Kaarel Suur võis Bonifaatsiuse ettevalmistatud rahvusvaheliste ühenduste läbi Inglismaa ja Itaalia elavama vaimueluga sõprust sobitada. Ta kogus enda ümber sihikindlalt õpetlasi, kelle eesotsas oli kuu-

lus inglane Alcuin. Hariduse keskpaigaks sai õuekool. Keskaja hariduse tüüp — „*septem artes liberales*“ (7 vaba kunsti) sai siin oma olulise alguse.

Kaarel Suure (768—814) plaan oli suurepärane kultuuriline süntees kolmest kultuuriollusest: ristiusk, antiik kultuur ja germaani omapära. See kava, mis jaolt teostati ja mille mõju aastasadadesse ulatus, kannab Karolingi renessansi nime.

Et laiemad hulgad selle kava omandamisele veel polnud valminud, jäi ta enam-vähem kirikliku elu piiridesse. Renessansi mõte annab ennast kirikus tunda vastolus ebausuga ühendatud imede nõudele ja maagilisele sakramendi austamisele. Otsitakse ühendust kirikuisa Augustiini mõtetega ja püütakse usku puhtamalt, vaimliselt mõista.

Pilditüli asjus avaldas Kaarel Suur oma seisukohta „*libri Carolini's*“, milles ta mõlemaid äärmusi hukka mõistab, nii pildi kummardamist, kui selle tagakiusamist. Pildid kui niisugused ei ole kummardamise esemed. Kunstiteostena on nemad määratud, nagu iga kunst, jumalateenistust ülendama.

Kaarel Suure keisriks kroonimine Roomas (800) vaenlaste eest põgenenud paavsti poolt paneb põhja terve keskaja võitlusele paavsti ja keisri vahel.

§ 47. Pseudo-Isidori dekretaalid.

Riigiühtlus, mille Kaarel Suur läbi viis, hakkas lagunema tema poja Ludvig Vaga (814—840) valitsuse all. Sisemiste võitluste tagajärjena tõusid ühe riigi asemele kolm: Prantsusmaa, Itaalia, Saksamaa (Verdun' leping 843).

Kirikule oli see võiduks.

Metropoliidid püüdsid riigi lagunemist oma võimu suurendamiseks tarvitada ja võimalikult vabaks jääda paavsti võimust. Nende politika sundis piiskoppe endid paavsti peale toetama. Kuna metropoliitide püüded kiriku ühtlusele hädaohtlikud olid, tekkis neile vastasrind piiskoppides — ühenduses paavstiga.

Metropoliidi vastase, s. o. kiriku ühtluse politika sanktsioneerimise sihis dokumentide abil tekkis IX aastasaja keskel (847—52) ühes Lääne-Franki kloostriis hulljulge võltsitud dekretaalide kogu, mis Isidor Mercatori töö pähe vastuvõtmist leidis.

Dekreetide seas on ehtsaid ja väljamõelduid, niisama kontsiiliumide otsusi (*canones*). Et osa neist mitte ehtsad pole, tuli alles usupuhastuse ajajärgus avalikuks. Praegu ei salga ka katoliku kiriku õpetlased pettust.

Võltsitud eeskirjade ja otsuste eesmärk oli kirikuseadust muuta: 1) kirikut ilmaliku võimu ja 2) piiskoppe metropoliidi võimu alt vabastada — paavsti võimu abiga, kuid mitte tema pärast. Igatahes ei paistnud paavsti võim nii hädaohtlik, sest et ta kaugel oli. Iseäranis tähtsat osa etendab siin kohus. Raskete tingimustega tehti kohtupidamine vaimulikkude üle riigi poolt võimatuks, kohus piiskopi üle anti paavsti kätte — appelleerimise teel. Mitte lausa, vaid kirikut ja paavsti võimu ülistavate lausete sekka on nimetatud sihid üliosavasti ära peidetud.

Paavst Nikolai I (858—867) tarvitas ka kohe avalikuks tulnud kirjakogu — Lothar II abielu lahutamise protsessis ja Reimsi peapiiskop Hinkmari tüliasjas, mõlemas asjas õnneliku tagajärgena — paavsti autoriteedi tõstmisega.

§ 48. Clugny reform.

Üheksandal aastasajal töid normannide (Daani vikingite), araabia mere-röövlite (saratseenide) ja ungarlaste pealetungimised oma laastamistega palju ärritust ja rahutust Euroopasse. Kindlusetustunne äkiliste korduvate sõjakäikude kaasas tõi endaga ühes suure kõlblise langemise, mis kuni paavsti aujärjeni ulatus. Roomas kannab see ajajärk pornokraatia nime (904—962).

Selsamal ajal ilmus ühtlasi suur puhastusliikumine. 910. a. asutas Akvitaania hertsog Vilhelm Burgundis Clugny kloostri. Selle kloostri teine abt Odo (927—942) põhjendas kloostri kuulsuse valju distsipliini ja munga kasinusega. Clugny karskus lagunes pea laiali. Clugny sai reformiliikumise keskpaigaks.

Ühest küljest seisis Clugny vastasrinnas ilmalikkude feodaalherradega (majapidamise rippumatus), teisest küljest vaimuliku ülemusega — piiskoppidega, kellest mööda minnes ta ainult otsekohest paavsti ülemust tunnistas.

Clugny reformi iseloomu peajoon oli järjekindel munga-aate teostamine. Põhimõte oli: on olemas ainult üks ristiusu kõlblus — nimelt munga kõlblus. Selles avaldus protest senise ametliku kiriku kahekordse kõlbluse vastu. Clugny seisukohalt oli ainult munk — tõsine ristiinimene.

Sellest järgnesid loomulikult uued mõtted:

1) abielu keeld preestritele, kui nad ristiinimesed ja pealegi ristiusu esitajad tahavad olla;

2) ilmalikkude (ka kuningate) alaväärilisus ja alaealus, s. o. nende kohustus täielikule sõnakuulmisele ning alistumisele kirikule.

Need mõtted kasutas kirikupoliitika Roomas oma kasuks. Pornokraatiale järgnes katoliikline kiriku reform.

§ 49. Paavst ja keiser.

Lääne-Rooma riigi langemisega oli ka Rooma keiser langenud (476). Keisri kroon ja nimi sai alles 800. a. Kaarel Suurele. Siis tuli jälle langemine. Saksa kuningas Otto I sai 962. a. uuesti noore kõlbliselt alatuma paavsti Johann XII käest Rooma keisri krooni. Sest ajast kuni 1803 kandis Saksa riigi valitseja saksa rahvusest püha Rooma riigi keisri nime.

Seesama Otto I tegi Saksamaal piiskopid vaimulikkudeks vürstideks — oma vasallideks. Viimaste rippumatuse püüded Rooma vastu andsid neis keisrile hea tasakaalu ilmalikkude vasallide vastu. Et vaimulikud vürstid ilma pärijateta olid, paistis riigile seda julgem.

Kuid see nähtus ja keisrite politika Itaalia vallutamise asjus sundisid paavsti toolil istujaid ettevaatusele.

Keiser ja paavst tundsid mõlemad endid katoliiklise Lääne-ilma kaitsjaina, ühendajaina ja kõrgemate esitajaina. Keisril olid selleks sõjariistad, mida paavstid olid mitmel korral appi kutsunud. Otto III kavatses täielikult Kaarel Suure vaimus talitada ja paavsti kaitsjana ka ristiusu patron olla.

Sellel alal pidid loomulikult hõõrumised tulema.

Idee seisis idee vastu. Ilmavaatelisi lahkuminekuid ei olnud. Küsimus oli — kellel oli suurem õigus ristiusuliste esitamise peale. Traditsioon ja moraal olid Rooma pool, võim ja sõjariistad keisri pool. Võitlus kestis aastasadu. Võit kaalus sinnapoole, kus suurem iseteadvus ja osavam teguvõim. Selles võitluses kasutas paavst kõik võimalused järjekindlalt ära, ka reformiliikumise, kiriku õpetused, ristisõjad. Paavsti võim süvendas oma moraali, et maailma üle valitseda.

Riigi huvid kujunesid paratamatult rahvuslises sihis, kuigi ammugi mitte meile tuntud selgusega. Paavst esitas rahvustest üle ulatuvat Jumala riiki. Jumala riik ei tohtinud ilmalikkude riikide sisse kaduda, vaid pidi neid valitsema.

§ 50 Suur kirikulõhe.

Room ja Konstantinoopol olid hingeliselt ammu teineteisest võõrdunud, ainult veel ametlikult ühendatud, kuid vana ving ei võinud lahkuda. Mõlemapoolsed võimu ning iseseisvuse püüded sundisid õpetuse vahesid kunstlikult alal hoidma. Kui idas keisri võim nõrkes, tõstis patriarh jälle oma pead (1025) ja sihtis kiriku võimu iseseisvuse poole. Püüded olid loomulikult sarnased kui õhtus — kiriku ja riigi vahel. Idakiriku tõusu ei võinud Rooma kirik mitte sallida, kui universaalse (katoliiklise) kiriku piiride kitsendamist. Kokkupõrge oli loomulik. Põhjuseks sai Lõuna-Itaalia politika. Paavst Leo IX sirutas käe Heinrich III äravõidetud Apuulia ja Sitsiilia järele välja, mis kirikliselt Konstantinoopolile allusid. Tekkisid vastastikused süüdistused õpetuse alal. Lepituskatsed Rooma saatkonna kaudu, kes Idariigi keisriga sobis, patriarhi aga väljakutsuvalt kohtles, kiirendasid avaliku lõhe tulemist. Rooma paavsti saatkond pani suvel 1054 vandekirja Sofia kiriku altarile terve rea eksiõpetuste etteheidetega. Patriarh pani oma poolt ühel sinodil Rooma saatkonna ühes kirikuga vande alla. Ida piiskopid toetasid teda. Lõhe sai lõplikuks. Sest ajast käivad mõlemad suured kirikud igaüks ise teed.

§ 51. Gregor VII.

Keskaja algul halvas ja kasutas ilmlik kirik kahekordse kõlblusega (§ 26) äärmisi kõlbluse püüdeid, hoides hulki voolamast kloostriisse ja rahuldades sügavamaid nõudmisi sanktsioneeritud kompromissiga. Sarnaselt, aga kaugetl tõsisemalt kasutas Gregor VII Clugny reformi. Paradoksiline oli tema kava: ilmavaen pidi valitsema ilma. Tema politika ilmutas Pseudo-Isidori

dekretaali ja Nikolaus I viimaseid tagajärgi. Gregor VII isiku askeediline jõud ja tema heroiliselt ühekülgne paavsti-idee mõistmine olid tema võimu põhi. Juba oma eelkäijate Nikolaus II ja Aleksander II ajal juhtis tema paavsti politikat. Esimese ajal uuendas Hildebrand (pärastine Gregor VII) paavsti valimise seadust, valimist kardinaalide kätte andes ja Saksa kuninga kinnitamise õigust kitsendades.

Gregor VII põhimõtted on kokku võetud 27 teesis (*dictatus Gregorii papae*). Nende järele on paavst üldise kiriku ja maailma ülem. Temal üksi on metropoliitide ja piiskoppide nimetamise ja tagandamise ning sinodite kokkukutsumise õigus. Temal on õigus keisrit ametist lahti teha ja vabastada truudusevandest riigiisandale. Vürstid peavad tema jalule suud andma. Tema on kõikide kohtumõistja, tema üle kohut ei ole. Rooma kirik pole kunagi eksinud ja ei või ka tulevikus kunagi eksida.

Ilmaliku riigi seisukohast olid need mõtted, mida Gregor nimetas „õiguse“ maksmapanemiseks, vastuvõtmatud, riigipöördega üheväärilised.

Kokkupõrge pidi tulema. Ta tuli võitluses Saksa kuninga Heinrich IV-ga. Võitlus liikus ilmalavalitsuse tähe all.

Võitluses on jõudu vaja. Gregor VII mobiliseeris selleks ilmariikidest rippumatu vaimuliku seisuse ja toetas ennast masside hingeelu peale, neid tarbekorral riigivõimu vastu juhtides (demagoogia — kirikuvande kujul —, interdikt ja ekskommunikatsioon).

Kleeruse kiriklik mobilisatsioon avaldus nende täielikus köitmisel paavsti autoriteedi külge. Kõige pealt keelati Clugny reformi mõttes preestritele abielu ära. Abielus preestrite kiriklik tegevus ja ametitalitused tunnistati maksusetaks. Rahvale keelati ära nende jumalateenistusel käimine. Niisama keelati ära simoonia — vaimulikkude kohtade maksu eest jagamine. Ostetud koha peale õnnistamine tühistati. Keelati ära vaimulikkude ametisse kinnitamine ja seadmine (investituur) ilmalikkude läbi.

Investituuri küsimus oli suure ulatusega. See õigus puudutas otsekohe vürstide ja aadli seisust, ähvardas kõigutada riiklisi aluseid. Investituuri põhjal olid Saksa kirikuvürstid Saksa keisri alamad. Investituuri keeld ilmalikkudele oleks otsekohe suured maaosad, mis kirikute, kloostrite ja piiskoppide käes, kõigi nende sõjaliste ja maksukohustustega keisri alt vabastanud. Vähe-mal määral, aga sarnasel viisil oleks ka aadel saanud kannatada, kui tema mõju vaimulikkude ametisse seadmisel oleks lõpetatud.

§ 52. Heinrich IV.

Heinrich IV ei hoolinud paavsti keelust investituuri asjus, vaid talitas vana viisi. Gregor VII ähvardas vande ja troonilt tagandamisega. Heinrich IV kuulutas Vormsi sinodil 1076 paavsti ametist lahti. Paavst vastas otsekohe Heinrich IV-da ekskommunikatsiooni (kiriklisest osasaamisest väljaheitmise) ja kuninga ametist tagandamisega, ühtlasi riigialamaid truudusevandest vabastades. Saksa vürstid kartsid kuninga võimu kangenemist ja nõudsid, et Heinrich IV ennast aasta jooksul vandest puhastaks. Muidu nad valivad tema asemele uue riigipea.

Heinrich IV pidi alla andma. Kesk talvel läks ta Kanossasse ja ootas kolm päeva paavsti lossi õues, patukahetseja särk seljas, andeksandmist. Seda ei võinud paavst temale viimaks ka keelata. Heinrich tõi isikliku ohvri, et seisukorda päästa. Uuemad saksa ajaloolased näevad selles Heinrichi võitu. Ta sai niipalju kätte, et ta oma vastastelt saksa vürstidelt ettekäände ära võttis ja paavsti sõnamurdjaks tegi.

Tõepoolest pidid nüüd vürstid avalikult talitama. Nad valisid uue kuninga Rudolphi. Paavst kinnitas tema ja uuendas vande Heinrichi vastu. Nüüd läks Heinrich uuesti Rooma, laskis Ravenna peapiiskopi paavstiks tõsta ja ennast keisriks kroonida. Küll pidi tema normannide eest taganema, kuid ka Gregor pidi põgenema ja Salernos 1085 surema. Tema viimased sõnad olid: „Ma armastasin õigust ja vihkasin ülekohut, sellepärast suren paos“. (*Dilexi iustitiam et odio habui iniquitatem, propterea morior in exilio*).

Võitlus kiriku ja riigi vahel lõppes ajutiselt Vormsi konkordaadiga 1122 — Heinrich V ja Calixt II vahel. Keisrile jäi (ainult Saksamaal tema juuresolekul valitud) piiskoppide investituur valitsusekepigaga, mitte enam sõrmuse ja karjasekepigaga, ja nimelt Saksamaal enne, Itaalias ja Burgundis pärast ametisse õnnistamist. Rooma osas kaotas ta kõik õigused.

Nii sai ta ainult veel Saksamaal oma soovi järele piiskoppe määrata.

§ 53. Ristisõjad.

Paavsti võimu kasvamine nõudis võimkonna piiride laiendamist hommiku poole. Tänuликuks ettekäändeks sai islami edasitungimine Väike-Aasias XI aastasajal, millest usurändajate kaebused Pühalt Maalt tunnistasid.

Ühtlasi ärkas lootus Hommikumaa kirikut Roomale tagasi võita. Soodsaks pinnaks suurele liikumisele oli keskaja askeediline, ekstaatiliste kalduvustega mungavagadus, ilma milleta ristisõjad oleksid võimatud olnud. Heameelega hakkas paavst Urban VII Ida-Rooma keisri Aleksios Komnenose appihüüdest kinni ja esines Clermont'i sinodil tulise kõnega, mis hulkade hõiskega vastu võeti.

Keskaja toorus ja vagadus ühes isikus iseloomustasid ristisõituseid. Nad kestsid peaaegu kakssada aastat. Arvu poolest oli neid kaheksa ja peale selle laste ristisõit. Otsekohene eesmärk — Jeruusalemma äravõitmine Püha Hauaga — jäi kättesaamatuks, vaatamata miljoniliste inimohvrite peale.

Kuid nimelt, et hulgad liikuma pääsivad, olid tagajärjed ette arvamata. Oli nagu uus rahvaste rändamine — suurte ajalooliste tagajärgedega.

Üldine vagadus sai suurt hoogu. Ühes sellega edenesid usulised varjuküljed. Pühade ja nende jäänuste austamine edenes suurelt. Usurändamine sai pühaks pattukustutavaks teoks. Paavsti võim võitis. Kirik sai palju rikkamaks.

Kuid ka ilmlikud-kultuurilised huvid said palju toitu. Võõraste rahvaste ja uskude tundmaõppimine tõi oma jagu kahtlemist kaasa. See mõjus pikkamööda ja kandis oma vilja. Elu mitmekesisus äratas teadusehimu ja edu. Kaubandus sai uued teed ja sihid. Keskaja ühtlusele löödi esi-

mesed praod sisse. Hakati rahvuslist vahet enam tähele panema. Ärkas tung rahvaste riiklise erinemise järele. Kõik need uued alged tarvitasid jälle aastasadu, et õitsma lüüa. Paavsti algatusest tõusis viimaks uus hädaoht paavsti võimu enese kahjuks.

Ristisõdadega ühenduses tekkisid uued kiriklised asutused vaimulikkude rüütliordude näol. Nende liikmed rüütelmungad, mõõgakandjad kloostrivennad. Peale hariliku kolme mungatöotuse andsid nad töotuse võidelda uskmatute vastu ja usurändajaid kaitsta. Varsti peale ristisõdade algust asutati Templi, Johanniitide ja Saksa (Teutooni) ordu.

§ 54. Shholastika.

Kiriku elu väline tõus andis põhjust vaimlisele teaduslisele tõusule, olgugi et ta ise tõuke oli saanud mungaelu uuendamisest Clugny's. Haridus omandas uued vormid. Enne olid kloostrikoolid haridusekandjajaks. Nüüd tõusid üksikud väljapaistvad isikud, kes kooliloojajaks said ja isiku väega teaduse jüngrid enda ümber kogusid.

Seni ei olnud kiriku õpetuses ülevaatlikku süsteemi. Toetati peale Piibli ja kirikuisade üksikute lausete või ütluste peale. Maksis lihtsalt traditsiooniline autoriteet.

Tutvumise tagajärjel Aristoteelse ladinakeelse tõlkega ilmus esile uus dialektiline meetod, kus mõistus kaastegevusele võeti. Hakati töötama mõistete kallal, püüti dogmasid mõistusega põhjendada ja usku teadmiseks (gnoosis) tõsta. *Ratio* (mõistus) ja *auctoritas'e* kokkukõla oli dialektika probleem. Mõistete, teeside ja süllogismide najale ehitati süsteeme.

Mõistuse kaasautoriteet traditsiooni kõrval ilmutas varsti kirikule soovimata nähtusi. Kuid nagu ilmakirik kõige kangemat askeesi kasutas, nii mõistis ta ka selgitusehimulisest dialektikast jagu saada, teda oma teenistusse võttes. Semipelagiaanline politika on ikka Rooma kangem külj.

§ 55. Canterbury Anselm.

Canterbury Anselm († 1109) oli üks suuremaid keskaja usuteadlastest. Alalhoidlist traditsionalismi dialektikaga ühendades määras tema järgnevaile aastasajule nende usuteadlise kava. Tema tähtsamad teosed on: *Proslogium* — kosmoloogilise Jumala olemise tõestusega; *Monologium* — ontoloogilise Jumala olemise tõestusega; *Cur ceus homo?* — satisfaktsiooni õpetusega.

Anselmi ontoloogiline tõestus käib nii:

Jumal on kõige täielikum olevus. Kõige täielikum olevus võib olla ainult niisugune, kes mitte ainult kujutluses, vaid tõelikkuses olemas on. Järelikult on Jumal olemas.

Satisfaktsiooniõpetus on lühidalt järgmine:

Patt on Jumala au teotamine. Jumala õigus nõuab patu eest tasu. Tasu karistuse näol on võimatu Jumala armastuse pärast. Inimene oma nõr-

kuses ei suuda ka tasu anda. Jumala suuruse pärast on patt nii suur, et tasu inimesel kaugelt üle jõu käib. Ainult Jumal ise suudaks tasu anda. Kuid tasu peab andma inimene. Nii võib ainult Jumal-inimene, kui inimese näo kandja, aga ilma süüta ja Jumala väega olevus tasu anda. Jumal-inimene Jeesus Kristus tõi selle tasu oma elu ja surmaga. Kuna tema surm aga vabatahtlik oli ja mitte kohuse sunni vili, arvab Jumal selle ülemäärase teene inimeste heaks, kes Kristust tunnistavad.

Kuna seni lunastamist seletati kui Jumala poolt makstud lahtiostmise hinda saadana käest, kelle õigus pidi rikkumata olema, on Anselmi õpetus ainuüksi Jumala ja inimese vahelise orientatsiooniga suur edusamm. Eksitav on rüütlilik aumõiste, mis Jumala õigusega ühte seatakse, et siis matemaatilise järjekindlusega tasu võimalusi välja arvutada.

§ 56. Abälard.

Peeter Abälard*) (1079—1142) oli radikaalne vaim. Tema julges põhimõttelikult autoriteedi õiguse vastu vaielda. Sest sel alusel ei saa õige ja vale usu vahel vahet teha. Kuna Anselm Augustiini kombel ütles: *credo, ut intelligam* (usun, et mõista), nõudis Abälard mõistuse otsust: *nihil credendum, nisi prius intellectum* (mitte midagi uskuda, millest enne pole aru saadud). Ta asus autoriteetide arvustamisele raamatus: „*Sic et non*“ („ja“ ja „ei“), kus kirikuisade üksteisele vasturääkivad otsused lihtsalt on kõrvu seatud. Abälard oli müstiliste kalduvustega traditsionalismi vastane. Ilmutuse tunnistab ta ka eelkristlisel ilmal, kreeka filosoofidel ja luuletajail olnud olevat. Lepitusõpetuses toonitab Abälard eetilist momenti: Jeesus ilmutas oma elus ja surmas Jumala armastust nii täielikult, et ta inimeste vastuarmastuse äratas ja sellega nad patuorjusest lunastas ning Jumala laste seisukorda tõstis.

Anselmi tasunõude tarvidusest on Abälardi õpetus täitsa vaba. Oma kriitilise vaimuga kutsus ta palju vastuvaidlust ja isiklikka kannatusi välja. Oma eluloo avaldas ta pealkirja all „*Historia calamitatum mearum*“.

Tema tähtsam vastane oli müstiline traditsionalist Clairvaux Bernhard. Oma hiilgava vaimuga suutis Abälard palju õpilasi enda ümber koguda. Enne surma võttis ta kiriku poolt hukkamõistetud õpetused tagasi. Jäädavat mõju avaldas ta oma meetodiga, mille järele vastanditest välja minnes tõtt tuli otsida, äärmuste lahendamise teel. See Abälardi dialektika sai keskaja teoloogia meetodiks, sellega prantsuse vaimu ülivõimu teaduses esitades.

§ 57. Müstika.

Kiriku kõlblus avaldus kõige suuremal määral kloostrielus. Clugny reform oli laialiselt mõju avaldanud. Mungad võtsid tegevalt osa kõigist

*) loe: Abelaar.

kultuurelu avaldustest — politikast, misjonitööst, haridustööst. Kõlblus tungib sügavamale ja võtab terve vaimuelu oma valda. Ühtlasi ta saab enam individuaalse maigu. Ristisõjad rikastavad mungalist vagadust. Pühal Maal käijad liiguvad Kristuse maapealseis jälgedes. Tema kuju saab elavaks nende silmade ees. Kristus võtab jälle võimust kirikus. Iseäranis suurt mõju avaldavad mõtted Kristuse kannatamise peale. Vagasid vaimustab Kristuse järel käimine vaesuses. Vagadus omandab Kristuse vaatluses kontemplatiivse iseloomu. Vaatluse aineiks saavad konkreetset pildid Jeesuse elust. Kahwatanud dogmaatiline Kristuse kuju võidab elavaid jooni ja jume. Allegooriliselt Kristuse ja koguduse vahekorda abielu tähe all vaadeldes tekiavad pildid, nagu „hinge peigmees“ erootilise maiguga, kuuma Ülema Lauulu mõju all. Kannataja ristilöödud Jeesuse kuju vaadeldakse äärmise sentimentaalsusega.

Selles vagaduse arenemises tuleb igatahes positiivselt näha kaua hoole- tusse jäänud hinge usuliste tarvete reaktsiooni kainete traditsiooniliste targu- tuste peale. Pole ime, et äärmuseni minev müstika osalt haiglane tundub. Müstikas (sõnast μύσος — sulgema — suud, silmi) avaldub, nagu askeesis ja ekstaasiski, suur osa kreeka vaimu olust.

Oma aja müstilise hingeelu geniaalne väljendaja oli Clairvaux Bernhard.

§ 58. Clairvaux Bernhard.

Bernhardi vagadus on palju tänu võlgu oma vanemale, iseäranis emale, kes juba Bernhardi lapsepõlves suri. Kord, vendade juure rännates, valdas teda ema mälestus nii, et ta tee-äärse kirikus põlvitades otsustas oma elu Jumalale pühendada, lootusrikka teaduslise karjeeri asemel, millele vanemad ven- nad teda püüdsid meelitada. Siin ilmub objektiivsel keskajal jälle usuline i n d i v i d u a a l n e elamus, uue vagaduse tunnismärk.

Mõne aja pärast astus Bernhard 30 seltsilisega Cisterciumi kloostrisse. Varsti tõusis juba enne väga valju kloostrikuulsus. 1115 asutas Bernhard uue — Clairvaux kloostrid. Iseäraliku rõhku pani ta hingeekarjuslike töö peale munkade kallal. Suur kõneand, sügav tõsidus, haigete parandamine tegid Bernhardi varsti kuulsaks. Tema iseäralik and lepitamise asjus valmistas talle teed politika alale, iseäranis veel kui üks tema endine kaasmunk Eugen III nime all paavstiks sai. Siis õhutas ta Saksa- ja Prantsusmaal ristisõidule ja julges ka juutiderüüstamist vaigistada. Hingeliselt peenetundeline, suutis ta meisterlikult igasugu inimtüüpidega valmis saada. Usulisest seisukohast mõistis ta Abälard'i vaimus edendatud dialektika hukka, niisama paavsti tooli võimupüüded ilmalvalitsemise sihis.

Kuigi tema oli kujukas Jeesuse müstika esitaja, oli suurem kui Kol- gata kannataja, tema meelest üleajalooline — metafüüsiline Kris- tus, trinitas'e logos.

Ometi olles täisverd katoliiklane, ei suutnud isegi tema isiklise ela- muse põhjal arenenud usk vabaneda kiriku preestrilise vahemehe ja eestkost- mise ideest. Siit olenebki tumedasse pildikõnmesse kaduv müstiline joon, mis tunnistab väljapääsmatust katoliiklisest mõtteringist.

§ 59. Bernhardi teosed.

Toome mõned väljavõtted Bernhardi töödest:

Ülema Laulu homiliast. Kui Jeesus minu juure tuleb ehk õigem minu sisse, siis ta tuleb armastuses ja tasase vaimuga ja nõuab mind jumaliku agarusega: sest mis on nii jumalik kui armastus? Ja, ta ise ongi Jumal... Kõige enam teeb sind mulle armastusevääriliseks karikas, mille sa jõid, millega sa meid lunastasid . . . Palju vaeva tundis Lunastaja seejuures, tervel ilmaloomisel ei töötanud ta niivõrd. Seal ta ütles — ja oli; ta käskis, ja asi seisis tema ees. Aga siin sallis ta vasturääkijaid oma sõnadele, luurajaid tegudele, pilkajaid piinadele, laimajaid kannatamises. Vaata, kuidas ta armastas! Mõtle, et ta seda armastust ei annud vastutasuks, vaid tema andis enne; sest kes andis temale enne, et ta tasu saaks!

Epistel 188 kardinaalidele Abälardi vastu: Kohtlaste usku teotatakse, Jumala saladused kistakse tükkideks, kergemeelselt käsitletakse kõige kõrgemaid küsimusi, haavatakse (kiriku-) isasid.

Ep. 189 paavst Innocenz'ile. Uut evangeeliumi kujundatakse rahvaile ja paganaile, uut usku esitatakse, teist alust rajatakse, kui see, mis on seatud. Ei vaielda kõlbliselt vooruste ja pahede, mitte usklikult sakramentide, mitte lihtsalt ja kainelt püha trinitase üle. Kõik käänatakse ümber ja pakutakse teisiti, kui meie ise oleme saanud.

Ep. 359 kard. Haimericus'ele. Too inimene on kiriku määrinud. Ta on kohtlaste meeled ära kihvtitanud roostekastega. Vagade usk usub, aga ei targuta.

De consideratione (paavst Eugen III-le). Evangeeliumis seisab Issanda sõna: Maaailma kuningad valitsevad, ja vägevaid kutsutakse armulisiks isandaiks; teie aga mitte nõnda. Siis katsu kui isand pidada apostli ametit ehk apostlina mängida isandat. Kumbki pole sulle lubatud: tahad sa mõlemaid ühel hoobil, siis kaotad mõlemad . . . Pole midagi teada, et Peetrus oleks ehitud kalliskividega ehk kõndinud siidiriides, ka polnud ta koormatud kullaga; ka ei sõitnud ta ratsa kergejalgse valge hobuse seljas. Teda ei ümbritsenud rüütlid, tema ümber ei sõelunud teenrite hulk. Ja ometi uskus ta õnnistegija sõna täita võivat: kui sa mind armastad, siis hoiu minu lambaid. Ses tükis pole sa Peetruse, vaid Konstantini järeltulija . . . Kõige pealt mõtle, et püha Rooma kirik, mille üle sind Jumal seadis, on kirikute ema, mitte käskija, ja et sina pole mitte piiskoppide isand, vaid üks nende seast.

Bernhard oli ka vaimulik luuletaja. Iseäranis tuttavad on tema Kristuse kannatamise laulud, nende seas „*Salve, caput cruentatum*“, eesti keeles „Oh Jeesus, sinu valu“.

§ 60. Innocenz III.

Paavst Innocenz III (1198—1216) teostas Gregor VII aate ilmavalitsemise sihis. Kuna Gregor kõlblise iseloomuna seda kiriku vabaduse mõttes taga ajas, ilmutab end Innocenzi juures täitsa absoluutne vaim. Poliitiliste abinõude valikus on Innocenz hoolimatum, kuid diplomaatlisem. Ta ei pin-

guta mitte üle jõu. Selle opportunistilise tarkusega sai ta ka rohkem kätte. Tema ajal seisis paavsti võim oma kõrguse tipul.

Ilmlikka valitsejaid pidas ta paavsti vasallideks, sest: „Issand ei annud Peetrusele mitte ainult universaalse kiriku, vaid terve ilma valitseda.“ Riikide alamate truudusevanne oli tema arust iseenesest maksvusetu, kui ta paavsti seletustega kokkukõlas ei seisa. Paavst on küll „vähem kui Jumal, — aga suurem kui inimene“. Ta ei ole mitte ainult Kristuse, vaid Jumala täisõigusline asemik maa peal, patuta ja eksimatu. Nii oli paavst põhimõttelikult igale ilmalikule riigile hädaohtlik. Seda said ka kõik suuremad riigid tunda.

Saksamaa troonitülides viis Innocenz asja niikaugale, et tema abiga kuningaks kinnitatud ja keisri krooniga meelitatud Otto IV ennast Vormsi konkordaadi õigustest piiskopi valimises täiesti lahti ütles. Otto IV järeltulija, paavsti eestkostmise all üleskasvanud Friedrich II tõstis Otto lubadused troonivandes riigiseaduseks.

Prantsusmaal kasutas paavst kuninga perekondlikka (abielu) asju kuninga alandamiseks ja kiriku võimu tõstmiseks.

Inglismaal arenes Canterbury piiskopi valimine nii, et kuningas Maa-ta Johann alanduses oma riigi ainult paavsti vasallina tagasi sai. Kui Johann, kes pealegi maa sõjariistadega tagasi pidi võitma, Prantsusmaa poolt lüüa sai, nõudsid inglased oma kuningalt *Magna charta* välja (1215).

Kiriku sisepolitika oli sihitud metropoliitide võimu kitsendamise ja piiskoppide lähendamise poole paavsti toolile (Pseudo-Isidori vaimus).

Usulahkude vastu peeti halastamata võitlust, Kataride vastu Lõuna-Prantsusmaal kuulutati ristsõda, nn. Albigenslaste sõda (1209—1299). Ka meie kodumaa vallutamine sündis Innocenz III ajal ja toetusel.

Kõike oma elutööd kroonis Innocenz hiilgava (IV) Lateraan-sinodiga 1215. Osavõtjaid oli üle 2000, nende seas 71 patriarhi ja metropoliiti, 412 piiskoppi, ligi 900 abti ja priorit, hulk preestreid ja riikide saadikuid. Päevakorra peapunktid olid: kiriku reform, Püha Maa äravõitmine ja usulahkude hävitamine. Tähtsamad otsused käisid sakramendi õpetuse, kõrvapihtimise ja inkvisitsiooni kohta.

Altari sakramendis tunnistati transsubstantsiatsiooni-õpetus dogmaks. Sunduslik kõrvapihtimine ja vaimulik kohus — inkvisitsioon olid ketserliste õpetuste laialilagunemise vastu sihitud, kui kiriklised valve-abinõud.

§ 61. Ristiusk Eestis.

Eesti geograafiline asupaik slaavi ja germaani ilma vahel on eesti ajalugu tunduvalt määranud. Tõenäone on, et Liivimaa „leidmine“ läänlaste poolt pole mitte lihtne juhus, vaid lüli ekspansiooni sihis, mis kõige pealt Rooma kirikupolitiikas (ristisõjad) konkreetse ilme leidis, teadvusetult kui ajavaim aga ka õnnerüütliid ja alles vähe arenenud äriilma valdas. Rahvuslisesest kaubandusest huvitatud kaupmehed, arvatavasti „suure veetee“ (Neeva-Konstantinoopol) lühendamise otsijad, on esimesed, kes oma jala Eesti pin-

nale panevad. Sõnum nende „leidusest“ toob varsti teised ollused — muigast misjonärid ja raudrüütlid järele.

Pärast daanlaste poolelijäänud katseid Lundi piiskopkonna kaudu Eestit misjoniväljaks teha, oli saksa ettevõttele püsivust. Esimene saksa misjonär oli preester Meinhard. Tema ehitas 1185 Düüna jõe kaldale Üksküla kiriku ja õnnistati 1186 piiskopiks. Kirikliselt kuulus Meinhard Breemeni peapiiskopi alla. Tema abiline Theodorich oli esimene eestlaste preester.

Pärast Meinhardi surma sai Berthold (1196—98) Liivimaa piiskopiks. Loomu poolest oli ta palju sõjakam kui tema eelkäija. Kuna Meinhard oma valitsuse lõpu poole sekelduste tagajärjel paavstilt ristsõja välja nõutas, jäi see teostamata. Berthold teostas ta aga varsti ja tuli 1198 väljamaalt sõjaväega tagasi misjonitööle. Ta sai surma lahingus vaenlaste kätte sattudes.

Uus, kolmas ja saksa võimu lõplik põhjendaja pikemaks ajaks oli piiskop Albert (1199—1229), kellel sugugi piiskopi vaimu polnud, küll aga hoolimata meelt, energiat, kavalust ja kes oli võimisa, paavst Innocenz III vaimusugulane pisemal ja tooremal kujul. Tema asutas 1201 Riia linna ja piiskopkonna ning 1202 Mõõgavendade ordu („*militia Christi*“), mis 1237 Saksa (Teutooni) orduga ühines. Riia linn sai saksa kodanluse asupaigaks — sõjalise ettevõtte seljataguseks toeks, uute väljast tulijate jõudude kanaliks, kestva mobilisatsiooni kaevuks.

1208 olid lätlased vallutatud.

Siis algas 16-aastane sõda eestlaste vastu.

1217 langes Eesti vanem Lembit Paala (Navesti) jõe kaldal. Tartu kaotusega 1224 oli Eesti priius looja läinud. Ristiusu vabadust uus ristirahvas nii pea tunda ei saanud.

Algas ordu valitsuse aeg raudrüütlite ja vasallidega, piiskoppide ja ordu-meistritega (kuni 1561).

Ainuke valgusekiir oli paavsti revisjon inimliku Modeena Villemi läbi. Kuid tema lahkumisega ununesid ka kõik isalikud soovid ja näpunäited, mis ta Liivimaa vaimulikkudele jagas.

Põhja-Eestis oli Albertil raskusi, mille äravõitmiseks ta Daani kuninga Valdemar II abi palus. See tuli 1219 Lindanisa kindluse juures maale ja asutas Tallinna (Daani linna). Võidetud maa jäi Daani valitsuse alla kuni a. 1347. Daani ajast on pärit kolm vanemat kirikut (Oleviste, Toome ja Niguliste).

Kogu vanemal ajal valitses Eestis võõras vaim ristiusu nime all.

§ 62. Usulahud.

Rooma paavsti hiilgus ei suutnud ometi kõiki tema sügavama kõlblise õiguse sisse uskuma panna. Niipalju avaldas evangeelium ikkagi mõju. Ametlik kirik ei rahuldanud ka paavsti ligidale ulatuvat müstikaga (Bernhard), kui ta politikale alla vandus. Üksikute ja liikumiste kaudu ilmub opositsioon püüdega puhast ristiusku esitada. Kuid nende vastu tekib võitlus juba teisel alusel. Sest Room pretendeerib ristiusu monopoli peale ja ei salli

enda kõrval kedagi. Sallimatus on juba iseloomu jooneks, põhimõtteks kujunenud.

Vastasrinda Roomaga satub lühikeseks ajaks aga kujukalt Arnold da Brescia, pikemalt katarite usulahk ja valdenslased.

Arnold da Brescia (loe Bresha) oli Abälard'i õpilane, imelikul viisil tema kriitilisest vaimust sootu puutumata, vali askeet, vägev jutlustaja. Riiklise meelsuse poolest vabariiklane, vististi algristikoguduse korralduse mõttes, nõudis ta Roomas vabariigi maksmapanemist, paavsti õiguste piiramist ainult kiriku vaimuliku juhatuseni ja vaimulikkude pöörmist algristikoguduse apostliku vaesuseeni. Iseäranis viimase nõudmisega võitis ta rahva poolehoidu ja juhtis kaks aastat Rooma linna elu. Friedrich Barbarossa võttis ta vangi ja andis paavstile (oma vaenlasele!) välja. See laskis ta surmata, surnukeha ära põletada ja tuha Tiiberi jõkke heita.

Katarid (sõnast *καθαροι* = puhtad) olid tõe poolest ristiusule õige võõra vaimuga. Neil oli palju ühist gnostikute ja manihheidega, genealoogiliselt olid nad nende järeltulijad paulikiaanide ja bogomiilide kaudu. (Katarid nimest tulebki sõna „ketser“). Lõuna-Prantsusmaal kandsid nad albigenlaste nime. Nad olid materia kui kurja olluse kandja ja kristoloogias doketismi tunnustajatena lihasuretamise kuulutajad. Vormiliselt paratamatult katoliku kirikuga kõidetud elasid nad vaimiliselt isekeskis täitsa isepäraselt elu. Nad langesid kahte klassi — *perfecti* (täielikud) ja *credentes* (usklikud). Esimesse liiki loeti neid, kes *consolamentum*'il (õnnistatud valge leivaga õnnistamisel) täieliku lihasuretamise töötuse olid annud. Nende liikumine edenes iseäranis nende laitmata kõlblise elu läbi. Nende kõikumata usus võis neid ainult surmamisega võita. Seda ainust võimalust tarvitas Innocenz III ja hävitas nad pea täiesti.

Valdenslased olid liikasuvõtjast rikkast mehest vaesuse ja halastuse aatele pöörnud Peeter Valdesiuse poolehoidjad. Tema kuulutas Kristuse järelkäimist vaesuses ja laotas piiblit rahvakeeles laiali. Viimane tegevus äratas kiriku umbusalduse ja surus Valdesiuse usulahu seisukorda. Et valdenslased juba 1184 kirikust ekskommunitseeritud olid, korraldasid nad endid iseseisvalt ja lagunesid laiali Saksa-, Prantsus- ja Böömimaale ning Põhja-Itaaliasse. Et võimatu oli neid kirikusse tagasi tuua, arvas Innocenz õigemaks neid hävitada.

§ 63. Assiisi Franz.

Vabatahtliku vaesuse kuulutamine kiriku rüpes leidis enesele võimsa kuulutaja ka Assiisi Franzis isikus (1182—1226). Kesk-Itaalias rikka kaupmehe pojana sündinud, elas ta nooremehe põlves õige kergemeelselt. Raske haigus äratas temas elutühjuse tunde. Pööre sündinud temas kord pidalitõbisele vastu tulles. Esiti käänanud ta kõrvale, siis läinud südamepiina sunnil järele ja palunud pidalitõbisele andeks. Sest ajast pühitses ta oma elu kannatajaile. Selles töös leidis ta ennetundmatut õnne. Isa viha mõjul ütles ta enda päranduse õigusest lahti. Juba kogus ta mõtteosalisi, kui kord kirikus Jeesuse väljasaatmise sõnu jüngritele (Matt. 10) kuulis: „Minge ja kuulutage: taev ariik on ligi tulnud. Parandage haigeid, ajage välja kurjad

vaimud. Ilma olete saanud, ilma andke ka. Ärge pidage vööl kulda ega hõbedat ega vaske. Ärgu olgu teil taskuid teekonnal, ega kaht kuube, ei kingi ega keppi. Sest iga tööline on oma töidu väärt.“ Franz tunneb seda endale olevat öeldud. Kuulutamine, armastustöö, vaesus, elatamine lihtsa tööga — on tema ringkonna põhimõtted.

Innocenz annab algatusele oma kinnituse, kartes valdenslaste sarnast kirikust erinemist. Franz ise oli ikka ordu vastane, kinnitamine ordu sihis sündis vastu tema tahtmist. Kartus, et tema sõpruskond võiks orduks kujuneda, sundis teda veel ordu mõtte vastast testamenti tegema.

Franzi tegevuse suured tagajärjed andsid kirikule niisama põhjust karutuseks. Teistest askeetidest lahku minnes röömsa iseloomu ja loodusearmastuse poolest, võitis Franz kergemini inimeste südamed. Kirik tahtis kindlustust hädaohu vastu Franzi töö kasutamises kiriku heaks — ordu kujul. Kord tema äraolekul läkski korda osa vendi kiriku sihile võita. Tagasi rutates pidi Franz järele andma, kiriku sõnakuulja pojana isiklikust tahtmisest lahti öeldes. Sündis jälle kompromiss, nagu kord kahekordse kõlbluse, Augustiini õpetuse ja Clugny reformiga. Kirik paavsti kujul halvas radikaalselt vaesuse nõuet sellega, et ordule varanduse kogumise õigus peale sunniti. Munkade ülespidamiseks seati armuannete korjamine. Kloostri külge köitmise asemel lubati ümber rännata ja piiskopi nõusolemisel jutlustada.

Nii sai Franzi usulisest ettevõttest kiriku armust esimene — Franziskaani — kerjasmunkade ordu. Franz oli väga pettunud ja kannatas väga.

Pärast tema surma tekkisid orduis lõhed valjuniate ja pehmemate nõudmistest esitajate vahel. Viimased seletasid esimeste vaigistuseks — varandusolevat kiriku päralt, kuid ordu tarvitada. Kiriku abiga sai see vool võidule. Franz tunnistati varsti pühaks.

Franziskaanide kõrvale tekkisid varsti teised kerjusordud. Tähtsam neist on Dominikaani ordu, niisama vaesuse põhimõttele rajatud, peasiht — võitlus ketserite vastu. See ordu astus pea inkvisitsiooni teenistusse.

§ 64. Sakramendi õpetus.

Katoliku kirik köitis koguduse preestri külge ja preestri piiskopi kaudu paavsti külge. Sidemeks preestri ja koguduse vahel sai sakrament, sellega ühtlasi valitsemise vahendiks. Selgusele sakramentide arvu ja iseloomu kohta jõuti alles XII aastasajal *Petrus Lombarduse* najal. Shholastilise õpetuse järele ei olene sakramendi mõju mitte isiku usust, vaid korrektsusest talitusest — täitsa Vana Rooma vaimus — kui *opus operatum*. Sakramenta on 7:

1) Ristimine — lastele mehhaaniliselt esitades neidsamu küsimisi ja vormelid, kui täiskasvanuile.

2) Võidmine, vanas kirikus täisealiste ristimisega ühendatud, saab piiskopi eesõiguseks — umbes meie leeritamise vanaduses.

3) Altari sakramendis sai võimule transsubstantiatsiooni-õpetus, mille järele sakramendi elementide — leiva ja viina — õnnistamisel preestri läbi need oluliselt Kristuse tõsiseks ihuks ja vereks

muutuvad, ainult maitse, lõhna ja väljanägemise poolest endiseks jäädes. Selle õpetuse mõjul pidi kogudus „hostia'le“ jumalikkudele au andma. Kuna *concomitantia* õpetuse järele mõlemad ained teineteisest läbi on imunud, ei antud kogudusele karikat mitte. Koguduse osa muutub ikka passiivsemaks. Tema saab viimaks ainult missa pealtvaatajaks, ilma kellela preester ihuüksi võib jumalateenistust pidada.

4) Patukahetsemise sakrament seisab koos: 1) südame rusukspeksmisest (*contritio cordis*), 2) kõrvapihtimisest (*confessio oris*), 3) tegude tasust (*satisfactio operis*). Tegude tasu sündis alguses karistusest vabastamise sihis. Siis tunnistati võimalikuks ka puhastustules viibivate surnute pattude karistust rahaohvrite läbi vähendada. See õpetus arenes iseäranis Kristuse ja pühade ülemääraste heategude õpetuse najal, mille tagavara kirikul olla tarvitada.

Pihitool ja tagavara-heategudega kauplemine aitas mõjuvalt kiriku võimu tõsta.

5) Viimne võidmine enne surma Jak. 5, 14 ümberseletamise põhjal.

6) Preestriks pühitsemine annab vaimulikkudele kaotamatu vaimuliku iseloomu (*character indelebilis*), millest ilmalikud ilma on. Ka kuriteod ei suuda seda muuta.

7) Abielu sakrament (ainult ilmalikkudele!). Selle tagajärjel on Rooma kirikus abielu lahutamine sootu võimatu.

§ 65. Paavsti võimu langemine.

Iga inimlik tõus sisaldab eneses kõdunemise olluseid. Selsamal ajal, kui mingi võim järjest kasvab, valmivad varjus pikalt ja kindlalt paratamatud vastasjõud, sagedasti, kui mitte ikka sellesama algjõu teisendid, mis suuru-sele viis.

Kõige saatuslikum kirikule oli tema võistlus ilmalikkude riikidega võimu pärast. See andis kirikule poliitilise iseloomu. See vääratas tema idee — evangeeliumi. Evangeelium oli veel ainult ettekääne, sündimise pärandus, pretensioonide dokument. Mitte enam jõud ega sisu. Kuid evangeelium ei kadunud, ta sai kohtumõistjaks, sõjariistaks munkade ja usulahkude käes. Politika tegi kiriku variseeriks.

Võimupüüded tegid kiriku materialistlikuks. Kõige suurepärasem mak-sudesüsteem — rahvusvaheliste pearahadega, annetega, eesõiguste ja kohtade müümisega kuni avaliku simooniani oli kirikul.

Reformi-jõulised kerjusemungad võistlesid alguses ametliku kleeerusega, vabalt iga kantslit ja pihitooli tarvitades. Paavsti otsekohene ülemus andis neile eesõigused, halvatas nende uuendusjõu ja demoraliseeris neidki. Klooster sai tööpõlgamise ja kõlvatuse pelgupaigaks. Ka klooster sai variseeriks.

Paavsti võimu kõdunenud seisukord tuli ilmsiks Bonifaatsius VIII (1294 kuni 1303) ajal. Kuna paavsti võim enne Saksamaaga oli võidelnud ja võitnud, tõusid tal uued vaenlased Inglis- ja Prantsusmaal. Viimastel oli

suurem tagajärg keskviimu koondamise ja rahvuslise tunde arenemise mõjul.

Võitlus algas kirikult võetavate riigimaksude pärast, mis Bonifaatsius VIII ära keelas, ainult paavstil sarnast õigust tunnistades. Inglise kuningas Edward I jättis nõudmise tähele panemata. Prantsuse kuningas Philipp IV Ilus sundis paavsti kulla ja hõbeda väljaveo keeluga järele andma, sest Itaalia pangad, paavsti ja piiskoppide rahaasjade õiendajad, jäid kitsikusse. Paavsti bullad äratasid prantsuse rahvustunde nii, et kuningat kogu rahvas ühel meelel toetas.

Bonifaatsius VIII avaldas kuulsa bulla („*Unam sanctam*“) (1302). Selles tunnistas ta paavsti sõnakuulmise otse õndsuse tingimuseks.

Philipp IV laskis paavsti Anagni's vangi võtta. Nüüd tuli paavsti võimetus täiesti avalikuks.

Kiriku ja riigi vahekord astus uuele arenemisteele. Dante ägeda paavsti-vastase riiklise teooria järele (kes oma „*Divina commedia's*“ Bonifaatsiust pörgusse asetab) on kuninglik võim otseteed Jumala käest, „Jumala armust“.

Paavsti võimu kriis, mis 1303 algas, kestis kuni Tridentiini kontsiiliumini (1563). Esimene järk sellest oli prantsuse mõjul kordasaadetud „paavstide Paabeli-vangipõli“ 1305—1377 Avignonis.

Vastavoolud. Paavsti võimu lagunemisega kõrvuti käib uute jõudude vabanemine ja arenemine. Saksa- ja Hollandimaal tõuseb elule värske müstiline liikumine. Inglismaal tõuseb opositsioon John Wiclif'i vaimlisel juhatusel, Böömis Johannes Hus, Itaalias Savonaroola. Prantslaste vabadustunne paneb ennast maksma reform-konksiilidel. Itaalias läheb vabadusliikumine koguni uusi radu — humanismi või renessanssi tähe all. Kõik need uued jõud on kaudselt või otsekohe paavsti võimu moraalse pankroti tunnistajad.

§ 66. Saksa müstik Eckehart.

Eckehart (1260—1327) oli Dominikaani munk, pärast priior, usuteaduse *baccalaureus* ja litsentsiaat (magister), Kölni dominikaanlaste kõrgekooli lektor, kõlbliselt puhas iseloom ja mõjurikas jutlustaja. 1326, aasta enne surma, sattus ta ketseri-õpetuste kuulutajana kohtu alla, 1329 mõistis paavst Johann XXII — 28 Eckehardi väidet hukka, millest 2 mitte tema omad ei olnud. Olgu neist osa ette toodud, et näidata, missuguses ühenduses müstik seisab mõtteeluga.

1. Niipea kui Jumal oli, lõi ta ka ilma.
2. See oli siis Jumala loodud igavesest ajast —
3. ühes temasuguse ja samaigavese Pojaga.
4. Jumala au ilmub ühel viisil igas töös, ka kurjas.
11. Mis Jumal andis oma ainusündinud Pojale tema inimlikus loomuses, seda andis ta ka minule ilma midagi maha arvamata.
12. Ausameelne inimene on Jumala ainusündinud Poeg, keda Isa igavesti sünnitanud.

13. Mida Jumal teeb, teeb ka tema. Jumalaga on ta loonud taeva ja maa ja ette toonud igavese Sõna. Ilma niisuguse inimeseta ei teaks Jumal midagi peale hakata.
14. Et Jumal teatud mõttes tahab minu pattu, siis ma ei tahaks patustamata olla, ja see on õige kahetsus.
23. Jumal on tingimata üks. Temas ei või vahesid olla ega mõelda ei loomu ega isikute poolest.
26. Kõik loom (*creatura*) on puhas mitte midagi.

Eckehart on panteist (— Jumal kõiges), kuid mitte ühekülgne ega peasjalikultki tundeinimene. Tema kangem külg on filosoofiline spekulatsioon, tema stiil paradoksiline. Ta tunneb ka mõtte hädaohte: „Inimene ärgu rahuldagu end mõeldud Jumalaga. Kui mõte kaob, kaob muidu ka Jumal. Enneni olgu meil oluline Jumal — kõrgel üle kõigi mõtete ja looduse. See Jumal ei kao.“

Müstik läheb välja inimese ühinemise peale Jumalaga. Kuna see ekstaasis ainult lühikeseks ajaks kättesaadav on, valmistab kvietistiline (rahulik) müstik teed kestvale Jumala osadusele.

Müstika teened on: 1) usuelu süvendamine, 2) hingeelulise reaalsuse leidmine, mida shholastik jättis tähele panemata.

Peale hulga ekstaatiliste nunnade samal ajal on Eckehardi kõrval nimetamisväärt:

Heinrich Suso (Seuse) (1295—1361), õrna naiselik-tundelise hingega, suur eneseipiinaja, ja Johann Tauler (1300—1361), praktiline vaim, halastamata pihtiisa.

Keskaja müstik seisis teatud määral katoliiklise vagadusega põnevas vahekorras (Tauler nimetas viimast otsekohe ristiusu vaenuliseks variseerluseks) ja sai usupuhatuse teerajajaks. Müstik ise oli võimalik ja sallitav seeläbi, et ta ajavaimule vastas ja hulkade toetust leidis. Muidu oleks tema tähtsamate esitajate käsi halvasti käinud. Ideeliselt ei ole raske tema väljakasvamist shholastilisest mõtteilmast tõestada. Mõttelise sisu poolest seisab müstik suures kokkukõlas väga katoliiklise Aquino Toma († 1274) süsteemiga.

§ 67. John Wiclif.

Inglismaal algas reformiliikumine rahvuslisel alal. 1365 nõudis paavst Urban V 33 aasta jooksul maksmata jäänud võlga tagant järele. Parlament lükkas nõudmise tagasi. Wiclif (1324—1384) andis oma loengutes Oxfordis parlamendi teole täielikuma põhjenduse. Ka võttis ta Inglise komisjoni liikmena läbirääkimistest paavsti saadikutega osa. Kuningas andis talle poliitiliste teenete eest jõuka Lutterworthi koguduse.

Kiriku ja riigi vaherkorda selgitas Wiclif raamatus „*de dominio divino*“. Selles nõudis ta ilmaliku võimu rippumatust paavstist ja tunnistas kiriku varanduse rahva omanduseks. Rooma esitajate kaebuste vastu leidis Wiclif kodumaalt poolt toetust ja kaitset.

Wiclif tungis edasi poliitiliselt alalt usulisele alale. Ta tõlkis piibli inglise keelde ja korraldas reisijutlustajaid (lollhard'e) oma mõtete laialilaotamiseks. Transsubstantsiatsiooni-õpetust arvustades tungis ta katoliku kiriku südame kallale. Selle tagajärjel kaotas ta Oxfordis õppetooli, jätkas aga oma tööd Lutterworthis. Aadli toetuse kaotas ta talupoegade mässi pärast, mida tema süüks loeti.

Kuningas Heinrich IV hakkas juba lollharde taga kiusama ja surmaga karistama. Konstantsi kantsiiliumil pandi Wiclifi õpetus vande alla, lasti tema surnukeha välja kaevata ja ära põletada. Nii kaovad Wiclifi uuenduse jäljed aegamööda ära.

Wiclifi õpetuse alus oli Püha Kiri. Kantsiiliumi ja paavsti otsusi, mida Püha Kiri ei kinnitanud, Wiclif ei tunnustanud. Rooma kiriku kuulutas ta valekristuse kirikuks, paavsti Antikrist'iks. Ühes transsubstantsiatsiooni-õpetusega lükkab ta ümber pühade, reliikviade ja piltide austamise, kõrvapihtimise, puhastustule ja pühade teenete rohkuse õpetuse ühes andeksandmise lunastamisega (lubatähed). Kirik on Wiclifi järele äravalitute kogu (*communio praedestinatorum*). Tõsine kirik on, kus maksab „Kristuse seadus“, s. o. kus sakramente tarvatakse Püha Kirja kohaselt.

Tõsist murrangut Wiclif'i õpetus Rooma kirikule Inglismaal ei toonud.

§ 68. Johannes Hus.

Õpetuse poolest sai Johannes Hus (1369—1415) oma äratuse Wiclif'i kirjadest, mis tsehhhi üliõpilased Oxfordist Praaga tõi, kus Hus professoriks oli. Hus ei läinud isegi niikaugele kui Wiclif, vaid tunnistas koguni transsubstantsiatsiooni-õpetust ja pühade kummardamist. Kui laitmata puhas kõlbline iseloom oli ta vaimulikkude rikutud ilmaliku elu vastane.

Isëranis valjult astus ta paavst Johann XXIII vastu välja, kui see pattude andeksandmise müügi poliitilise sihiga risticõja heaks Neapoli vastu välja kuulutas. Hussi mõtteosalised teotasid lubakirjade*) väljaandjaid. Kui tegelikud juhid surma saadeti, mälestas Hus neid veretunnistajaina. Nüüd sattus ta ise paavsti vande alla ja pidi põgenema. Keiser Sigismundi kaitsekirjaga tuli ta Konstantsi kantsiiliumi kohtu ette. Siin võeti ta vangi hoolimata Sigismundist. Kuna viimasel tähtis oli paavstivastase kantsiiliumi meeoleolu ühtlust hoida, ohverdas ta Hussi ühes kaitsekirjaga. Süüdistusena jäid õige kõhnad ettekäänded: Hussi esitatud Wiclifi õpetus kiriku mõistest (*communio praedestinatorum*) ja lubatähtede hukkamõistmine.

Peale piinarikast vangipõlve mõisteti Hus surma ja põletati tuleriidal ära.

Hussi järeltulijad langesid kahte leeri: taboriidid ja kalikstiinid. Esimesed olid radikaalselt kõige vastu, mis otsekohe Pühas Kirjas polnud kästus; poliitilise värvi poolest demokraatlikud kommunistlike kalduvustega.

Kalikstiinid ehk utrakvistid olid mõõdukamad, leppisid sellega, mis mitte

*) lubakiri = Ablass (*indulgentia*) Wiedemann'i järele, ka meie kodumaal nähtavasti tarvitusel olnud, millest vähemalt rahvasuus olnud sõna tunnistab.

otse Püha Kirja vastu polnud. Nende peanõuded olid (1420): 1. Jumala Sõna vaba kuulutamise. 2. Karika jagamine kogudusele. 3. Kirikuvaranduse sekulariseerimine ja vaimulikkude apostlik vaesus. 4. Vali kirikukord vaimulikus seisuses.

Sigismundi ja Rooma kiriku vastu pidasid hussiidid 1419—1436 verist sõda.

Et 1433 Konstantsis neile ainult osalt järele anti (koguduse karikas), keetsid rahutused veel kaua edasi (kuni 1485).

Pärast elasid nad edasi böömi-määri vendade nime all ja sulasid Saksa vennastekogudusega — väljarändamise teel — ühte.

§ 69. Reform-konstiilid.

Keskaeg pole mitmesuguste voolude ja liikumiste poolest sugugi nii vaene, kui harilikult arvatakse. Paavsti võimu lagunemisega käivad hulk positiivseid nähtusi kõrvuti. Et usulised-kiriklised huvid ei suigu, näitab hulga toredate gooti stiili kirikute ehitamine, suurte päranduste ja kingituste annetamine kirikuile, kloostreile, heategevuseks. Kerjusemungad ja müstika rahuldavad usulisi tarbeid. Tekib suur kosutava, karastava iseloomuga usukirjandus isegi rahvakeelse piibliga. Seda tarvitab iseäranis linnadesse — feodalismi saadusena — kogunenud kodanlus, käsitöölised ja kaupmeeste seisus. Usk saab rahvalikuks. Shholastika saab ülikoolide ellukutsujaks. Ristisõitude villi on rahvustunde ärkamine ja elav rahvaste läbikäimine. Valmineb pind igapidi renessansile ja reformatsioonile.

Enne kui viimane tuleb, on nõudmine suur „reformi järele kiriku pea ja liigete juures“.

Otskohene põhjus selleks on paavsti shhisma — paavsti Paabeli-vangipõlve lõpp (1378—1415). Viimased Paabeli paavstid kolisid kord Avignonist Rooma, siis jälle tagasi. Kardinaalide intriigide mõjul valiti 1378 Rooma paavsti kõrvale uus paavst, kes Avignoni asus.

Rooma kirik oli korruga kahe peaga. Üks osa maid hoiab Avignoni, teine Rooma poole. Mõlemad pead panevad vastastikku vastase poolehoidjad vande alla, koormavad neid kahekordsete maksudega, vaevavad usklikka kindlustuse puudusega usu ja õndsuse asjus.

Reformiliikumise eesotsas seisid Pariisi professorid d'Ailly ja Gerson.

Kirjanduslises mõttevahetuses esinesid kolm parandusvõimalust shhisma kõrvaldamiseks: *via consilii generalis* (üldine konstiil), *via compromissi* (vahekohus paavstide vahel) ja *via cessionis* (mõlema paavsti ametist lahkumine).

Mõlema paavsti kardinaalid kutsusid konstiiliumi kokku Piisa linna (1409). Paavstid tehti ametist lahti ja valiti uus. Et aga endised konstiiliumi otsust ei tunnistanud, oli nüüd kolm paavsti korruga. Igaühel olid rahvaste seas oma toetajad. Keiser Sigismundi pealekäimisel kutsus õnnerrüütlist paavst Johann XXIII uue konstiiliumi kokku Konstantsi linna (1414 kuni 1418). Päevakorras oli: *causa unionis* (shhisma vastu), *causa reformationis* ja *causa fidei* (Wiclifi ja Hussi asjad).

Shhisma lõpetati e p i s k o p a l i s m i (ehk kontsiliarismi) dogmaks kuulutamiseks: üldine kontsiil tunnistati paavsti võimust (kurialism) kõrgemaks.

Usuasjus tehti Wiclifi ja Hussi vastased otsused (§§ 67, 68).

Reformiasjus ei saadud kaugele. Olud nõudsid rutulist paavsti valimist. Uus paavst Martin V kindlustas kurialismi seisukohta erilepingutega (konkordaadiga) suuremate riikidega ja saatis kontsiili laiali.

Kolmandal reformkontsiilil Baaselis (1431—49) võttis kontsiliarism uuesti hoogu. Kärbiti paavsti sissetulekuid, uuendati episkopalismi dogmat. Kuid paavst mõistis piiskoppide lõhesid ja poliitilisi olukordi ühenduses kontsiili asupaiga vahetusega (1437 Ferrara, 1439 Florenz — Union kreeka-katoliku kirikuga) nii ära kasutada, et lõplikult kurialism võitis ilma reformideta.

§ 70. Renessans.

Keskaega iseloomustab imposantne ühtlus, ühtlane ilmavaade ja ühtluse politika, ühtluskultuur. Selle teadlisem esitaja ja kandja on Rooma paavst, Rooma süsteem. Kuid Room kaevas iseendale hauda.

Juba ristsõidud kahandasid tuntavalt absoluutse ühtluse tunnet usuliselt ja rahvusliselt. Ärkab rahvusetunne, esiotsa riikide kaudu, siis keele kaudu. Alighieri Dante (1265—1321) on esimene, kes üldise rahvusvahelise ladina keele asemele oma itaalia keele õiguse eest kirjanduses võitleb ja põhja paneb tema tarvitamisele.

Kreeka mõtteteadlasi kasutati usuteaduses. Kuid just nende kaudu pääsevad mõjule ka ühtlust vähendavad ja eitavad mõtted ja elemendid.

Ristsõidade praktilised huvid — kaubandus, rahvusvaheline läbikäimine — pööravad suurema tähelepanu selle ilma peale. Tema tõelikkus ja loomulikkus nõuavad tunnustamist.

Ühtluse kõigutamiseks aitasid oma jagu kaasa mitmesugused müstikud, ketserid, usuvoolud.

Suure ühtluse vastu tekib mitmesugune usuline, rahvusline *individuaalism*. Inimlikud mõtted ja huvid, esitatud ka teaduses, seavad endid kui „studia humaniora“ kõrvu senistele „studia divina“-dele — *humanism*. Ilmutuse õpetusele ja ühekülgselt liialdatud ja äärmuseni viidud metafüüsikale ja temale vastavale kõlblusele tekib kõrvale ja vastukaaluks — *naturalism*. Seda kõike kannab ja juhib teadliselt inimese mõistus — *intellektualism*, mille algust juba shholastikas-leidsime.

Itaalias on esimesed teadlised uue voolu esitajad Francesco Petrarca (1304—74) ja Giovanni Boccaccio (1313—75). Esimene kuulutab isiku arenemise vabaduse õigust ja nõuab isikule täielist vabadust autoriteetide hindamises ning oma isikule vastavate haridusolluste omandamist.

Renessans algab sisuliselt ammu enne Konstantinoopoli äravõtmist türklaste poolt (1453). Ta kasvab keskajast välja, temale mitte päris omastest antiik kultuuroollustest ja hingelistest reaktsioonidest, milleks hulkades pinda on. Ometi ei ole selles liikumises mitte palju otsekohest usuvastast ollust, küll kirikutegelaste arvustamist. Siiski valmistas esteetiline joõbunud vormiilu austamine ja loomuliku elu eetika (naturalism) teed kirikust ja tema

moraalist tegelikule võõrdumisele, kuigi väliselt ühtlus näis püsivat. Kõlbline anarhia, mis reformkondiilid välja kutsus, lagunes väga laiali ja ei peatunud ka Vatikaani ees.

§ 71. Girolamo Savonaroola.

Itaalias esines paavsti võimu kuritarvituste ja paganlise renessansi vastasena Girolamo Savonaroola (1452—1492). Kõrgest soost Dominikaani mungana oli ta iseseisvalt piibli uurimisel iseäranis kahe mõtte juure peatama jäänud: 1) õndsuse eel käivad suured nuhtlused, 2) õndsus ei tule mitte tegudest. Esimese mõtte põhjal, mille tõestused ta Vana Seaduse prohvetitest leidis, kuulutas ta, ühtlasi politikamehe andeid avaldades, nuhtlust põhja poolt, s. o. Prantsusmaalt ühenduses Medici vürsti suguvõsa äraajamisega Florentsis. Tema ettekuulutus läks täide. Savonaroolat peeti prohvetiks. Ta kuulutas ka tõesti prohveti stiilis ja prohvetliku tõsidusega meelearandamist, halastamata hukka mõistes vaimulikku, paavsti ringkondi ja ilmalikka võimumehi. Askeetilises kareduses ajas ta lõbusad noored inimesed karnevali ajal niikaugele, et nad omad piduriided tuleriidal ära põletasid ja vaimulikku laule lauldes kahetsust tunnistasid. Florentsis, omas tegevuse paigas, seadis ta vabariiklise aristokraatia sisse. Tervelt kolm aastat valitses ta seal täie valjusega. Ometi oli tema valitsusviis aristokraatidele ja võistlevale ordule (Minoritidele) vastumeelt. Paavst katsus esiotsa Savonaroolat kardinali kübaraga meelitades võita. Et see ei mõjunud, tuli jutlustamise keeld, sellejärel ekskommunikatsioon. Tuleproov (Jumala kohus), mida Savonaroola sõber Fra Domenica valmis oli oma peale võtma, aeti vaenlaste poolt nurja, kihutustööga pandi rahvas uskuma, et Savonaroola on arg ja valeprohvet. Ta mõisteti ühes kahe sõbraga surma, ilma valeõpetuste ettetoomiseta, ja otsus saadeti ruttu täide (1498).

Dogma asjus Savonaroola kirikut ei puutunud, vaid seisis täiesti kiriku õpetuse alusel. Pühade kohta õpetas ta, et nad mitte oma vagaduse tegude, vaid armu läbi õndsaks on saanud. Muidu on ta täitsa keskaja vaimu laps. Savonaroola mõju oli kohalik ja kadus tema surmaga.